

Mato Ilkić, Ivica Ćurković

Prilog poznavanju spona s korpusom u obliku slova S A contribution to understanding S-shaped clasps

Mato Ilkić
HR, 23000 Zadar
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala Petra Krešimira IV/2
milkić@unizd.hr

Ivica Ćurković
HR, 23000 Zadar
Mihovila Pavlinovića 5
starinar007@gmail.com

UDK: 904:739(497.5)"652"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 22. 2. 2008.
Prihvaćeno: 5. 3. 2008.

Mato Ilkić
Croatia, 23000 Zadar
University of Zadar
Archaeology Department
Obala Petra Krešimira IV/2
milkić@unizd.hr

Ivica Ćurković
Croatia, 23000 Zadar
Mihovila Pavlinovića 5
starinar007@gmail.com

UDK: 904:739(497.5)"652"
Original scientific paper
Received: 22 February 2008
Accepted: 5 March 2008

U članku su autori obradili deset dosad nepoznatih spona s korpusom u obliku slova S, koje su pronađene prigodom različitih zemljanih radova na nekoliko lokaliteta u Hrvatskoj i susjednim državama. S obzirom na to da je riječ o rijetkoj vrsti artefakata - poznato ih je tek nekoliko desetaka - noviji takvi nalazi znatno pridonose, među inim, spoznaji o njihovoj tipologiji i rasprostranjenosti. O toj vrsti arheološke građe malo se zna. Naime, često za tu skupinu artefakata nedostaju precizni podatci o mjestima i okolnostima pronalaska. To je znatno otežalo njihovu interpretaciju. Starije takve nalaze mnogi su znanstvenici različito vremenski opredjeljivali, uglavnom ih pripisujući razdoblju seobe naroda. Naime, u stručnoj literaturi prevladava mišljenje da ta vrsta arheološke građe zapravo pripada Istočnim Gotima. Međutim, autori ovoga članka ističu nekoliko činjenica koje upućuju na to da spona s korpusom u obliku slova S vjerojatno ipak valja pripisati rimskoj provincijalnoj baštini, i to 3. i 4. st. Već sam po sebi prikaz zmijolike glave razjapljenih usta s krestom iznad tjemena, figurativni ukras koji se često nalazi na takvim sponama, nije bio nepoznat rimskome svijetu. Dapače, takav prikaz zmaja (*draco*) bio je sastavni dio jedne vrste bojnoga stijega, isprva rimske konjice, a poslije i drugih rodova vojske

In this article the authors examine ten until-now unknown S-shaped clasps which were found during various earth works at several sites in Croatia and neighbouring countries. Since this is a rare type of artefact - only several dozen are known to exist - more recent discoveries greatly contribute, among other things, to knowledge on their typology and distribution. Little is known about this type of archaeological material. Often precise data on the sites and circumstances of discovery for this group of artefacts is missing, making interpretation difficult. Scholars have dated older artefacts of this type differently, generally attributing them to the period of the Migration Period. The prevailing view in the scholarly literature is that this type of archaeological artefact should be attributed to the Ostrogoths. However, the authors of this article highlight several facts which indicate that S-shaped clasps should be attributed to the Roman provincial heritage of the third and fourth centuries. The portrayal of the serpentine head with gaping mouth and a crest above it is a frequent figural decoration often found on such clasps, and it was not unknown in the Roman world. Moreover, this portrayal of a dragon (*draco*) was an integral component of a type of battle standard or banner, initially of the Roman cavalry and later of other branches of the

antičke velesile. Također, takvom zmijolikom glavom često su ukrašene mnogobrojne i veoma rasprostranjene prediće koje sigurno pripadaju kasnoantičkome razdoblju. Naposljetku, iznimno važan nalaz za datiranje spona s korpusom u obliku slova S potječe iz jednoga, doduše slabo poznatoga rimskoga groba otkrivenoga u Bosiljevu. Naime, ondje je takva spona nađena zajedno sa sidrastom fibulom, vrstom koja grobnu cjelinu datira najkasnije u početak 3. st.

Ključne riječi: spona s korpusom u obliku slova S, zmaj (draco), rimsko razdoblje, Solin (Salona), Podgrađe (Asseria), Sotin (Cornacum), Popovac, Đakovo, Bosiljevo, Bijeljina, Šid

military of this ancient superpower. Also, this serpentine head was often used to decorate numerous and widespread buckles which certainly belong to Late Antiquity. Finally, an exceptionally important discovery to date S-shaped clasps was made in a certain lesser known Roman grave discovered in Bosiljevo. Such a clasp was found together with an anchor-shaped fibula, a type that dates the entire grave unit to the early third century at the latest.

Key words: S-shaped clasps, dragon (draco), Roman era, Solin (Salona), Podgrađe (Asseria), Sotin (Cornacum), Popovac, Đakovo, Bosiljevo, Bijeljina, Šid

Spone s korpusom u obliku slova S već su odavna privukle pozornost brojnih istraživača. Njih je, međutim, zbunjivala činjenica što je većina takvih predmeta posve slučajno nađena, pa su ih različito tumačili. Nedostatak podataka o arheološkome kontekstu vjerojatno je jedan od glavnih razloga zbog čega se o takvim sponama još uvijek malo zna. Obrađujući veću skupinu dosad nepoznatih primjeraka, odlučili smo dati jedan novi pogled na problematiku vezanu uz tu zanimljivu vrstu arheološke građe. Neke od ovdje iznesenih spoznaja nedavno su ukratko naznačene i u radu u kojemu su, među inim, obrađene i tri takve spone iz Sotina, višeslojnog lokaliteta, 10 km jugoistočno od Vukovara.¹

Spone s korpusom u obliku slova S izrađivane su lijevanjem, i to od bronce, slitine koja je ponekad presvučena tankim slojem bijele kovine, vjerojatno srebrom. Pojedini primjerci dodatno su ukrašeni urezivanjem. Spone su različitih veličina, približno između 2 i 5 cm. Na završetcima oba kraka njihova korpusa u obliku slova S redovito se nalazi istovjetan plastični ukras, često u obliku više ili manje stilizirane zmijolike glave razjapljenih usta i s krestom iznad tjemena. Zapravo, riječ je o prikazu drakona (*draco*). Umjesto zmajevih glava, pojedini primjerci imaju kuglaste, stožaste i slične izdanke. Na središtu njihova tijela uvijek je zadebljanje, i to najčešće u obliku poliedra, kugle ili diska. Ta profilirana proširenja sužavaju prostor između svinutoga završetka korpusa i njegova središta te time sprječavaju ispadanje karike. Nju na sebi imaju mnoge spone, a samo na pojedinima visi ukrasni okov.

Inače, spone ove vrste spadaju u rijetku skupinu artefakata. Prema dostupnoj znanstvenoj literaturi poznato je tek nekoliko desetaka komada otkrivenih na nekoliko lokaliteta u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Mađarskoj i Srbiji. Postoji, međutim, još deset neobjavljenih primjeraka s područja Hrvatske i susjednih zemalja (kat. br. 1-10, T. I. 1-10).² Vrlo su dobro očuvane, a samo jednom primjerku nedostaje manji dio kraka (kat. br. 7, T. I. 7). Njih pet na sebi imaju karike (kat. br. 2, 3, 5, 8, 9, T. I. 2, 3, 5, 8, 9). Od tih deset neobjavljenih spona većina ih potječe iz istočne Hrvatske: dvije su iz Sotina (*Cornacum*) (kat. br. 6, 10, T. I. 6, 10), jedna iz okolice Đakova (kat. br. 2, T. I. 2), jedna iz Popovca u Baranji (kat. br. 4, T. I. 4) te dvije s nepoznatoga nalazišta u hrvatskome Podunavlju (kat. br. 3, 9, T. I. 3, 9). Dvije spone su iz Dalmacije: s područja Solina (*Salona*) (kat. br. 1, T. I. 1) i Podgrađa nedaleko od Benkovca (kat. br. 8, T. I. 8). Jedan primjerak pronađen je na prostoru Šida, u srpskom dijelu Srijema (kat. br. 7, T. I. 7). Jedan nalaz potječe iz okolice Bijeljine u Bosni i Hercegovini (kat. br. 5, T. I. 5). Tih

S-shaped clasps have long since attracted the attention of numerous researchers. The latter were, however, confused by the fact that most of these items were found by chance, so they were interpreted differently. The lack of data on the archaeological context is probably one of the primary reasons why little is still known about these clasps. In examining a large group of previously unknown examples, we have decided to provide new insight into the problems tied to this interesting type of archaeological material. Some of the data provided here were also briefly indicated in a work which, among other things, analyzed three such clasps from Sotin, a multi-layered site, 10 km south-east of Vukovar.¹

S-shaped clasps were forged, usually from bronze alloys sometimes coated with a thin layer of white metal, probably silver. Individual examples were additionally decorated by engraving. Clasps varied in size, from roughly 2 to 5 cm. The ends of the S regularly had identical sculpted decorations, often shaped like a more or less stylized serpent's head with a gaping mouth and a crest above the crown of the head. This was actually a portrayal of a dragon (*draco*). Some examples, other than a dragon's head, had spherical, conical or similar renderings. The mid-section of the clasp is always wider, most often in the shape of a polyhedron, globe or disk. This moulded thickening narrows the space between the curved end and its centre, thereby preventing rings from falling out. Many clasps have these on them, but only some have decorative fittings hanging on them.

Otherwise, clasps of this type belong to a rare group of artefacts. According to the available scholarly literature, only a few dozen are known, discovered at several sites in Croatia, Bosnia-Herzegovina, Hungary and Serbia. There are, however, another ten unpublished examples from Croatia and neighbouring countries (cat. no. 1-10, P. I. 1-10).² They are very well preserved. Only one example is missing a smaller part of its arm (cat. no. 7, P. I. 7). Five of them have a ring on them (cat. no. 2, 3, 5, 8, 9, P. I. 2, 3, 5, 8, 9). Out of these ten unpublished clasps, most come from Eastern Croatia: two from Sotin (*Cornacum*) (cat. no. 6, 10, P. I. 6, 10), one from the Đakovo area (cat. no. 2, P. I. 2), one from Popovac in Baranja (cat. no. 4, P. I. 4) and two from an unidentified site in the Croatian Danubian region (cat. no. 3, 9, P. I. 3, 9). Two clasps are from Dalmatia: from the environs of Solin (*Salona*) (cat. no. 1, P. I. 1) and Podgrađe, not far from Benkovac (cat. no. 8, P. I. 8). One example was found in the area near Šid in the Serbian part of Srijem (cat. no. 7, P. I. 7). One discovery was made in the vicinity of Bijeljina in Bosnia-Herzegovina (cat. no. 5, P. I. 5). These ten until-now

1 Ilkić 2007a, str. 278-279, kat. br. 1-3, T. I. 1-3.

2 Dvije spone (kat. br. 6, 10, T. I. 6, 10) su u vlasništvu Mate Ilkića. Riječ je o dijelu sotinske arheološke građe koja je na početku Domovinskoga rata jedina izravno spašena s vukovarskoga područja. Ti su artefakti bili duži niz godina na čuvanju u zagrebačkom Arheološkome muzeju. O tome vidi u: Ilkić 1991, str. 45. Ta je privatna zbirka registrirana pri Ministarstvu kulture Republike Hrvatske. Spone s drugih nalazišta (kat. br. 1-5, 7-9, T. I. 1-5, 7-9) su u zbirci Ivica Ćurkovića, a prikupljene su na različitim sajmovima starina.

1 Ilkić 2007a, pp. 278-279, cat. no. 1-3, P. I. 1-3.

2 Two clasps (cat. no. 6, 10, P. I. 6, 10) are owned by Mato Ilkić. These are the only part of the Sotin archaeological materials which were directly rescued from the Vukovar area at the beginning of Croatia's Homeland War. These artefacts were held for safekeeping in Zagreb's Archaeological Museum for many years. On this see: Ilkić 1991, p. 45. This private collection is registered with the Croatian Ministry of Culture. Clasps from other sites (cat. no. 1-5, 7-9, P. I. 1-5, 7-9) are in the collection of Ivica Ćurković. They were collected at various antiquities fairs.

deset dosad nepoznatih spona znatno povećava gustoću nalaza takve vrste artefakata u rimskoj provinciji Panoniji, a dijelom i u Dalmaciji.

Svojom vrsnom izradom primjerak iz Solina (kat. br. 1., T. I. 1) spada u najljepše izrađevine te vrste arheološke građe. Na zmajevoj glavi plastično su naznačene čeljusti, iznad kojih su bademaste oči te uzdužna duga i niska kresta iznad središnjega dijela tjemena. Za tu krupnu sponu s nekoliko naznačenih detalja trenutno nema bližih analogija. U ljepše primjerke spada i spona iz okolice Đakova (kat. br. 2, T. I. 2). Na njoj je prikazana glava drakona s veoma razjapljenim ustima, iznad koje su nizom urezanih crta naznačene oči. Iznad tjemena je uzdužna plastična kresta u obliku dvostrukoga polukružnog ispupčenja. Djelomično joj je sličan primjerak iz Dubravica kod Skradina,³ ali i jedan fragmentirani nalaz iz Sotina.⁴ Dvije spona, ona krupnija, s nepoznatog nalazišta u hrvatskome Podunavlju (kat. br. 3, T. I. 3), te ona sitnija, iz Popovca (kat. br. 4, T. I. 4), također su ukrašene zmijolikim glavama, ali s manje naznačenih detalja. Nemaju rebrastu krestu iznad tjemena, no, i one su prikazane razjapljenih usta. Prema takvim osobinama bliske su nalazima iz Drvara,⁵ Albertfalva,⁶ a djelomično i jednome primjerku iz Sotina.⁷ Prema prikazu stilizirane zmijolike glave, sponi iz Bijeljine (kat. br. 5, T. I. 5) najbližnja je ona iz okolice Niša.⁸ Također, i na sponi iz Sotina prikazana je slična glava (kat. br. 6, T. I. 6), no, na središtu njezinih razjapljenih usta je malo i oštro ispupčenje. Takve značajke pokazuje i jedan nalaz iz Čerevića.⁹ Sljedeće ponešto drugačije ukrašene spona. Umjesto više ili manje stilizirane zmijolike glave, one uglavnom imaju kuglasti ili stožasti izdanak. Prema profiliranom i šiljatom završetku korpusa, primjerak iz Šida (kat. br. 7, T. I. 7) analogan je onome iz Gradskog polja u Nišu.¹⁰ Mala spona s područja Podgrađa (*Asseria*) ima kuglaste glavice (kat. br. 8, T. I. 8). Po tome je dosta slična jednome primjerku iz Sotina.¹¹ Završetci korpusa spona s nepoznatoga nalazišta u hrvatskome Podunavlju ukrašeni su stožastim izdankom. Na središtu njezina tijela je dvodijelno zadebljanje, i to približno u obliku dviju kocki s dubokim urezima na njihovim bridovima (kat. br. 9, T. I. 9). Sljedeći primjerak, onaj iz Sotina, ima na završetcima korpusa, kao i na njegovoj sredini, po dva kružna izdanka (kat. br. 10, T. I. 10). Za te dvije posljednje spona nema izravnih analogija. Doduše, po dvodijelnom ispupčenju na središtu njihovih tijela djelomično su slične jednoj sponi iz Solina.¹²

Razmatrajući u cjelini, oblikom korpusa spona su usporedive

unknown clasps considerably increase the density of such types of artefacts in the Roman province of Pannonia, and partially in Dalmatia.

Thanks to its exquisite rendering, the example from Solin (cat. no. 1., P. I. 1) is among the loveliest products of this type of archaeological artefact. On the dragon's head, the jaws are sculpted, with two almond-shaped eyes above them and a lengthwise long and low crest above the middle of the crown of its head. There are no close analogies to this large clasp with its several notable details. The clasp from the Đakovo vicinity (cat. no. 2, P. I. 2) is also among the more attractive examples. It bears a portrayal of a dragon with a widely gaping mouth, with eyes indicated above it by a series of engraved lines. A lengthwise sculpted crest extends above the crown of the head, shaped like a double, semi-circular protrusion. An example from Dubravice, near Skradin, is somewhat similar,³ as well as a fragmentary example from Sotin.⁴ Two clasps, more massive, from an unidentified site in the Croatian Danubian region (cat. no. 3, P. I. 3), and a smaller one, from Popovac (cat. no. 4, P. I. 4), are also decorated with serpentine heads, but with fewer details. They do not have rib-shaped crests above the head. However, they are also depicted with gaping mouths. These characteristics make them similar to those discovered in Drvar,⁵ Albertfalva,⁶ and partially to an example from Sotin.⁷ Based on the portrayal of the stylized serpentine head, the clasp from Bijeljina (cat. no. 5, P. I. 5) is most similar to that from the vicinity of Niš.⁸ Also, the clasp from Sotin has a similar depiction of the head (cat. no. 6, P. I. 6). However, there is a small and sharp protrusion in the middle of its open mouth. Such features are shared by an example from Čerevići.⁹ These are followed by somewhat differently decorated clasps. Instead of more or less stylized serpentine heads, these generally have spherical or conical extensions. Based on its moulded and pointed end, the example from Šid (cat. no. 7, P. I. 7) is analogous to that from Gradsko polje in Niš.¹⁰ The small clasp from the area of Podgrađe (*Asseria*) has a spherical head (cat. no. 8, P. I. 8). It is thus quite similar to the example from Sotin.¹¹ The ends of the clasp from the unidentified site in the Croatian Danubian region are decorated with conical extensions. There is a two-part expansion in the middle of its body, roughly shaped like two cubes with deep incisions on their edges (cat. no. 9, P. I. 9). The next example, that from Sotin, has two circular extensions at its ends and in the middle (cat. no. 10, P. I. 10). There are no direct analogies to the last two clasps. Even so, the double protrusions in the middle do make

3 Buškariol 1990, str. 22, T. I. 7, T. II. g.

4 Uglešić 1994, str. 146, T. I. 7, T. II. 7; Ilkić 2007a, str. 282, kat. br. 1, T. I. 1.

5 Fiala 1896, str. 170, sl. 3.

6 Szirmai 2002, str. 313, kat. br. 87.

7 Uglešić 1994, str. 146, T. I. 2, T. II. 2; Ilkić 2007a, str. 282, kat. br. 2, T. I. 2.

8 Jovanović 1978, str. 74, kat. br. 12, sl. 156.

9 Mrkobrad 1980, str. 96, T. CXXXVI. 1.

10 Jovanović 1978, str. 74, kat. br. 11, sl. 155.

11 Uglešić 1994, str. 146, T. I. 3, T. II. 3; Ilkić 2007a, str. 282, kat. br. 3, T. I. 3.

12 Buškariol 1990, str. 22, T. I. 2, T. II. b.

3 Buškariol 1990, p. 22, P. I. 7, P. II. g.

4 Uglešić 1994, p. 146, P. I. 7, P. II. 7; Ilkić 2007a, p. 282, cat. no. 1, P. I. 1.

5 Fiala 1896, p. 170, Fig. 3.

6 Szirmai 2002, p. 313, cat. no. 87.

7 Uglešić 1994, p. 146, P. I. 2, P. II. 2; Ilkić 2007a, p. 282, cat. no. 2, P. I. 2.

8 Jovanović 1978, p. 74, cat. no. 12, Fig. 156.

9 Mrkobrad 1980, p. 96, P. CXXXVI. 1.

10 Jovanović 1978, p. 74, cat. no. 11, Fig. 155.

11 Uglešić 1994, p. 146, P. I. 3, P. II. 3; Ilkić 2007a, p. 282, cat. no. 3, P. I. 3.

s različitim vrstama predmeta. Primjera radi, izdvajamo fibule u obliku slova S. Dvije takve, datirane u 3. st., potječu iz Salone.¹³ Spone su naizgled slične i jednome artefaktu iz Udina, koji također ima korpus u obliku slova S.¹⁴ Međutim, taj predmet iz sjeverne Italije ukrašen je, čini se, ptičjim glavama, prikazom koji se ne javlja na sponama. Od njih se razlikuje i po tome što njegovo tijelo ima samo jedno lice. Dakle, naličje mu je ravno. Time se artefakt iz Udina bitno razlikuje od spona s korpusom u obliku slova S. Prema tome, on se ipak ne smije uvrstiti u tu skupinu nalaza.

Nažalost, za spona s korpusom u obliku slova S često nedostaju precizni podatci o okolnostima pronalaska. To je znatno otežalo njihovu interpretaciju, pa su u stručnoj literaturi različito vremenski i kulturno (etnički) opredjeljivane. Ni njihova funkcija, tj. namjena nije potpuno jasna. Jedan primjerak, otkriven na mađarskom lokalitetu Vicus kod Albertfalva, povezan je s konjskom opremom iz rimskoga razdoblja.¹⁵ U 4. st. datiran je nalaz iz Pirotskoga grada (Kale).¹⁶ Ipak, većina znanstvenika pripisuje ih nešto kasnijem vremenu, odnosno seobi naroda. Za sponu s lokaliteta Kuline nedaleko od Knjaževca (*Timacum Minus*) te za onu s Gradskog polja u Nišu, kao i za jednu iz niške okolice, A. Jovanović misli da pripadaju najvjerojatnije Gotima, i to zbog prikaza zmaja. Smatra da su služile za povezivanje pojasa. Pretpostavlja da su izrađivane u 5. st., i to u radionicama na pontskome području.¹⁷ Dardanske nalaze D. Mrkobrad povezuje s razdobljem hunske dominacije,¹⁸ a za jedan primjerak iz Čerevića misli da pripada čak vremenu II. avarskoga kaganata.¹⁹ Dalmatinske spona, one iz Solina, Garduna i Dubravica kod Skradina, F. Buškariol pripisuje Istočnim Gotima.²⁰ Takvo etničko tumačenje slijedi i E. Višić-Ljubić.²¹ Primjerak iz Bribira također je pripisan Gotima.²² Slično razmišlja i A. Milošević. Po njegovu mišljenju - spona s područja Tilurija "upozoravaju na nove etničke, prvenstveno germanske popune u Cetini".²³ Istočnim Gotima je pripisana i jedna spona s nepoznatog nalazišta koja se čuva u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju,²⁴ kao i jedna koja je slučajno pronađena podno sinjske tvrđave.²⁵ Analizirajući tri panonska primjerka, i to iz Sotina, A. Uglešić misli da su takve spona uistinu rađene pod barbarskim utjecajem, ali pretpostavlja da pripadaju autohtonom romaniziranom stanovništvu 6. i 7. st. On se ne slaže s interpretacijom F. Buškariola, te ističe: "Da

them similar to the clasp from Solin.¹²

Taken as a whole, the shape of the clasps makes them comparable to various items. For example, we can consider separately the S-shaped fibulae. Two of them, dated to the third century, are from Salona.¹³ The clasps are apparently similar to an artefact from Udine, which is also S-shaped.¹⁴ However, this example from Northern Italy is decorated, it would appear, with bird heads, a depiction that does not appear on clasps. It also differs from them in that it has only one face. Thus, the reverse side is flat. The artefact from Udine thereby differs essentially from the S-shaped clasps. Thus, it should not be classified into this group of artefacts.

Unfortunately, precise data on the circumstances of their discovery are often missing for S-shaped clasps. This has rendered their interpretation quite difficult, so they are differently chronologically and culturally (ethnically) classified in the scholarly literature. Their function, or use, is also not entirely clear. One example, discovered at the Vicus site at Albertfalva, Hungary, has been associated with Roman-era riding gear.¹⁵ An example from Pirotski grad (Kale) was dated to the fourth century.¹⁶ Nonetheless, most scholars ascribe it to a later time, i.e. during the barbarian invasions. In the case of the clasp from the Kuline site near Knjaževac (*Timacum Minus*) and the clasp from Gradsko polje in Niš, as well as one from the vicinity of Niš, A. Jovanović believes that they are probably Gothic, based on the portrayal of the dragon. He believes that they were used to fasten belts. He assumed that they were made in the Black Sea basin in the fifth century.¹⁷ D. Mrkobrad linked these Dardanelles artefacts to Hunnish domination,¹⁸ and he thought an example from Čerević could even be dated to the time of the second Avar Khanate.¹⁹ F. Buškariol ascribed the Dalmatian clasps, those from Solin, Gardun and Dubravice near Skradin to the Ostrogoths.²⁰ This ethnic interpretation was also assumed by E. Višić-Ljubić.²¹ The example from Bribir is also attributed to the Goths.²² A. Milošević holds a similar view. In his opinion, the clasps from the Tilurium area "point to a new ethnic, primarily Germanic, influx in Cetina."²³ A clasp from an unidentified site held in the Archeological Collection of the Franciscan Monastery in Sinj has also been ascribed to the Goths,²⁴ as has one which was discovered by chance at the foot of the fortress in Sinj.²⁵

13 Ivčević 2002, str. 244, kat. br. 205, 206, T. XXII. 206, 207.

14 Salin 1904, str. 82, fig. 184.

15 Szirmai 2002, str. 305, 318.

16 Milovanović 1986, str. 48, br. 84.

17 Jovanović 1978, str. 72, kat. br. 10-12, sl. 154-156.

18 Mrkobrad 1980, str. 17, 18. T. VI. 2, 3, 7.

19 Mrkobrad 1980, str. 96, T. CXXXVI. 1.

20 Buškariol 1990, str. 21-28, T. I. II.

21 Višić-Ljubić 1994, str. 228, kat. br. 22.

22 Burić 1996, str. 11.

23 Milošević 2005, str. 55, T. 7.

24 Koščević 2008, str. 242, kat. br. 63.

25 Librenjak, Čerina 2005, str. 273.

12 Buškariol 1990, p. 22, P. I. 2, P. II. b.

13 Ivčević 2002, p. 244, cat. no. 205, 206, P. XXII. 206, 207.

14 Salin 1904, p. 82, fig. 184.

15 Szirmai 2002, p. 305, 318.

16 Milovanović 1986, p. 48, no. 84.

17 Jovanović 1978, p. 72, cat. no. 10-12, Fig. 154-156.

18 Mrkobrad 1980, p. 17, 18. P. VI. 2, 3, 7.

19 Mrkobrad 1980, p. 96, P. CXXXVI. 1.

20 Buškariol 1990, p. 21-28, P. I. II.

21 Višić-Ljubić 1994, p. 228, cat. no. 22.

22 Burić 1996, p. 11.

23 Milošević 2005, p. 55, P. 7.

24 Koščević 2008, p. 242, cat. no. 63.

25 Librenjak, Čerina 2005, p. 273.

su ovakve sponne bile tipične za Istočne Gote, očekivalo bi se da će se bar koji njihov primjerak pronaći na centralnom području istočnogotske države - u Italiji, no na tome prostoru nalazi S-spona u potpunosti nedostaju.²⁶

Postoji, međutim, i drugačije mišljenje, po kojemu ti isti primjerci iz Sotina vjerojatno ipak pripadaju rimskoj provincijalnoj baštini, i to 3. i 4. st.²⁷ Među inim, na takvo tumačenje navodi izrazit brojčani nesklad nalaza iz antičkoga razdoblja, s jedne strane, i onih kasnijih, tj. iz prvih nekoliko stoljeća seobe naroda. Dakle, kada bi čak pet spona iz Sotina - tri objavljene²⁸ i njih još dvije (kat. br. 6, 10, T. I. 6, 10) - uistinu pripadalo razdoblju nakon propasti rimskoga Kornakuma, tada bi na njegovu prostoru trebale biti pronađene brojne vrste i drugih istovremenih artefakata. No, to nije tako. Nasuprot mnogobrojnoj i raznovrsnoj arheološkoj građi iz antičkoga razdoblja, predmeti iz vremena od početka 5. st. pa sve do II. avarskoga kaganata iznimno su rijetki na području toga značajnoga nalazišta u hrvatskome Podunavlju. Zapravo, iz prvih nekoliko stoljeća seobe naroda pouzdano datira samo jedan nalaz, i to bakreni novac Justinijana I.²⁹ Prema tome, sponne iz Sotina ne bi se smjelo vezati uz vrijeme poslije odlaska rimske vojske, jer nakon što je potkraj 4. st. ona bila dislocirana na zapad, život je u Kornakumu, čini se, počeo ubrzano zamirati.³⁰

I oblik prikaza zmajeve glave upućuje na rimsko razdoblje. Naime, zbog sličnoga figurativnog ukrasa, pojedine sponne s korpusom u obliku slova S stilski su usporedive s mnogobrojnim pojasićima, vrstom osobne opreme koja sigurno pripada vremenu kasne antike. Na primjer, jedna fragmentirana spona iz Sotina ukrašena je zmijolikom glavom razjapljenih usta i krestom iznad tjemena,³¹ a vrlo sličan prikaz nalazi se i na predici s istoga nalazišta³² ili pak na jednoj iz Salone.³³ Zapravo, čini se da su obje vrste tih artefakata izrađivane u istim ili bliskim radioničkim središtima. Inače, prikaz zmaja (*draco*) zauzimao je važno mjesto u rimskoj vojsci. Naime, još tijekom 1. st. ili početkom sljedećega rimska se konjica počela koristiti novom vrstom bojne zastave, koja je isprva bila ukrašena vučjom glavom. Pretpostavlja se da je približno za vladavine cara Hadrijana ona bila zamijenjena zmajevom glavom (*draco*). Takvu vrstu standarda poslije je prihvatilo i rimsko pješništvo.³⁴ Osim literarnih izvora i reljefnih prikaza, za poznavanje izgleda takve vrste bojnoga stijega važan

In analyzing the three Pannonian examples, A. Uglešić believes that such clasps were truly made under barbarian influence, but he assumes that they belong to the indigenous Romanized population of the sixth and seventh centuries. He agrees with Buškariol's interpretation, and emphasizes: "If such clasps were typical of the Ostrogoths, one would expect to find an example of them in the central zone of the Ostrogothic state - in Italy, but in this area S-clasps are entirely lacking."²⁶

There is, however, another opinion, according to which these same examples from Sotin are probably a component of the Roman provincial heritage of the third and fourth centuries.²⁷ Among other things, this interpretation is bolstered by the notable numerical incongruity of discoveries dating to Antiquity, on the one hand, and those from later periods, meaning the first several centuries of the Migration Period. Thus, if the five clasps from Sotin - three published²⁸ and two more (cat. no. 6, 10, P. I. 6, 10) - are truly from the period after the fall of Roman Cornacum, then numerous types of other coterminous artefacts should be found in the same area. But this is not the case. In contrast to the numerous and diverse archaeological materials from Antiquity, items from the early fifth century to the second Avar Khanate are exceptionally rare in the territory of this important site in the Croatian Danubian region. Actually, only a single item has been unambiguously dated to the first few centuries of the Migration Period: a copper coin of Justinian I.²⁹ Thus, the clasps from Sotin should not be linked to the time after the departure of the Roman army, for after it was redeployed to the west, it would appear that life in Cornacum rapidly declined.³⁰

The dragon's head motif also indicates the Roman period. Thus, due to similar figurative decorations, individual S-shaped clasps are comparable to numerous belt buckles, a type of personal accoutrement which certainly dates to Late Antiquity. For example, one fragmentary clasp from Sotin was decorated with a serpentine head with a gaping mouth and a crest above the crown of the head,³¹ and a very similar portrayal can be found on a buckle from the same site³² or even one from Salona.³³ Actually, it would appear that both types of these artefacts were made in the same or proximate workshop centres. Otherwise, the dragon (*draco*) motif played an important role in the Roman army. As early as the first century, or the beginning of the saddled Roman cavalry, it began to use a new type of battlefield standard, which was initially decorated with a wolf's head. It is assumed that sometime during the reign of Hadrian it was

26 Uglešić 1994, str. 147-149, T. I. 2, 3, 7, T. II. 2, 3, 7.

27 Ilkić 2007a, str. 278-279, kat. br. 1-3, T. 1. 1-3.

28 Ilkić 2007a, str. 282, kat. br. 1-3, T. 1. 1-3.

29 Ilkić 2007a, str. 279, 283, kat. br. 5, T. 1. 5a-b.

30 Sudeći prema najmlađim kasnoantičkim numizmatičkim nalazima, rimska vojska je vrlo vjerojatno napustila Kornakum početkom 90-ih godina 4. st., i to po svoj prilici prije ljeta 392. O tome vidi u: Ilkić 2006, str. 60, 61; Ilkić 2008, str. 55.

31 Ilkić 2007a, str. 279, kat. br. 1, T. 1. 1.

32 Ilkić 2003, str. 66, kat. br. 101.

33 Višić-Ljubić 1994, str. 227, kat. br. 2.

34 Coulston 1991, str. 101, 105, 106.

26 Uglešić 1994, pp. 147-149, P. I. 2, 3, 7, P. II. 2, 3, 7.

27 Ilkić 2007a, pp. 278-279, cat. no. 1-3, P. 1. 1-3.

28 Ilkić 2007a, p. 282, cat. no. 1-3, P. 1. 1-3.

29 Ilkić 2007a, p. 279, 283, cat. no. 5, P. 1. 5a-b.

30 Judging by the most recent Late Antique numismatic discoveries, the Roman army very likely departed from Cornacum at the beginning of the 390s, prior to the summer of 392. On this see: Ilkić 2006, p. 60, 61; Ilkić 2008, p. 55.

31 Ilkić 2007a, p. 279, cat. no. 1, P. 1. 1.

32 Ilkić 2003, p. 66, cat. no. 101.

33 Višić-Ljubić 1994, p. 227, cat. no. 2.

je i jedan nalaz brončane zmajeve glave iz Niederbiebera.³⁵ Prema figurativnom obliku, tom je njemačkom primjerku prilično sličan jedan sitniji brončani drakon iz Sotina.³⁶

Ističemo na kraju da je za uže vremensko opredjeljivanje spona s korpusom u obliku slova S osobito značajan jedan takav nalaz iz Bosiljeva. Naime, na tom su lokalitetu još 1901. slučajno pronađene dvije grobne cjeline iz rimskoga razdoblja.³⁷ Nalazi iz tih grobova čuvaju se u zagrebačkom Arheološkome muzeju.³⁸ Međutim, prvi podatci o njima dostupni su široj znanstvenoj javnosti tek od 1994., i to zahvaljujući Z. Greglu, koji je u svojoj disertaciji pod naslovom *Nekropole ranocarskog razdoblja u hrvatskom dijelu provincije Gornje Panonije* obradio, među inim, i ta dva antička groba iz Bosiljeva.³⁹ Prema tom vrsnome znanstveniku prva grobna cjelina sadržavala je tri artefakta: keramičku posudu, sponu s korpusom u obliku slova S (doduše opisanu kao privjesak), te jednu sidrastu fibulu.⁴⁰ Posljednji spomenuti nalaz važan je za datiranje grobne cjeline, jer se takva vrsta fibule može vremenski opredijeliti najkasnije u početak 3. st.⁴¹ Bosiljevačka spona ima na sebi kariku.⁴² Inače, prema veličini i obliku njezina korpusa vrlo je slična jednome primjerku iz Sotina (kat. br. 6, tab. I. 6).

Zahvaljujući grobnoj cjelini iz Bosiljeva, dobro datiranoj sidrastom fibulom najkasnije u početak 3. st., ali i zbog općenito prikaza zmaja (*draco*) koji se kao insignija često vezuje uz vojsku antičke velesile, te drugim naznačenim važnim čimbenicima, mislimo da spona s korpusom u obliku slova S treba kulturno i vremenski vezati uz rimsko razdoblje, i to 3. i 4. st. Odgovor na pitanje jesu li one možda bile u uporabi i kasnije, odnosno u razdoblju seobe naroda, omogućit će budući pronalasci takve vrste artefakata u dobro dokumentiranim arheološkim cjelinama.

1. Spona u obliku slova S koja potječe s područja Solina (*Salona*), ali bez bližih podataka o preciznijem mjestu i okolnostima pronalaska. Završeci njezina korpusa ukrašeni su prikazom zmijolike glave razjapljenih usta. Iznad bademastih očiju na sredini tjemena je uzdužno nisko rebro, tj. kresta. Po sredini tijela nepravilnoga kružnog presjeka je plastični ukras u obliku poliedra. Flankiran je s dva tanka prstenasta zadebljanja. Veličina: 4,7 x 2,7 x 9 cm. Bronca s tamnom patinom (T. I. 1).
2. Spona u obliku slova S iz okolice Đakova. Na jednome njezinom kraju nalazi se karika kružnoga presjeka. Spona je na završetcima ukrašena prikazom zmijolike glave razjapljenih usta. Oči su naznače urezanim crtama. Iznad tjemena je profilirana kresta. Po sredini tijela polukružnog presjeka

replaced with the dragon's head (*draco*). This type of standard was also adopted by the Roman infantry as well.³⁴ Besides literary sources and relief portrayals, a bronze dragon's head from Niederbieber is also vital to familiarity with the appearance of this type of battle standard.³⁵ According to the figurative form, this German example is rather similar to a smaller bronze dragon from Sotin.³⁶

In the end, we should note that a discovery made in Bosiljevo is particularly important to the narrower chronological determination of S-shaped clasps. Namely, two Roman-era graves were discovered at that site by chance in 1901.³⁷ The items found in these graves are held in the Archaeological Museum in Zagreb.³⁸ However, the initial data on them only became available to the wider scholarly public in 1994, thanks to Z. Gregl, who, in his dissertation on "Necropolises of the Early Imperial Period in the Croatian Section of the Province of Pannonia Superior", covered, among other things, the graves from Bosiljevo.³⁹ According to this outstanding scholar, the first grave unit contained three artefacts: a ceramic vessel, an S-shaped clasp (although described as a pendant), and an anchor-shaped fibula.⁴⁰ The latter is vital to dating this grave unit, because these types of fibulae may be chronologically placed in the early third century at the latest.⁴¹ The Bosiljevo clasp has a ring on it.⁴² Otherwise, based on the size and shape, it is very similar to an example from Sotin (cat. no. 6, plate I. 6).

Thanks to the grave unit from Bosiljevo, the anchor-shaped fibula dated precisely to the early third century, and the general depiction of the dragon (*draco*), which is often seen as an insignia of the ancient superpower, as well as the other indicated vital factors, we believe that S-shaped clasps should be both culturally and chronologically linked to the Roman era, to the third and fourth centuries. The answer to the question of whether they may have been in use even later, i.e. during the Migration Period, will certainly be made by future discoveries of such artefacts in well-documented archaeological units.

1. S-shaped clasp originally from the territory of Solin (*Salona*), but without more precise data on the exact site and circumstances of its discovery. Its ends bear portrayals of serpentine heads with gaping mouths. Above the almond-shaped eyes on the mid-crown of the head there is a lengthwise low rib, i.e. a crest. The body has an irregular circular cross-section, with a sculpted polyhedral decoration in the middle. It is flanked by two ring-shaped thickenings. Size: 4.17 x

35 Coulston 1991, str. 101-114; Dixon, Southern 1992, str. 61, T. 10; Southern, Dixon, 1996, str. 126, T. 19.

36 Ilkić 2003, str. 74, kat. br. 158; Ilkić 2007b, str. 36.

37 Šaban 1902, str. 241-242.

38 Inv. br. 8358, 8358a, 16472 (Grob 1); inv. br. 14873, 14874, 16473 (Grob 2).

39 Gregl 1994, str. 44, T. 1. 1-6.

40 Gregl 1994, str. 44, T. 1. 1-3; Gregl 1997, str. 14, 66, 71.

41 Košćević 1980, str. 24-25; Bojović 1983, str. 44-46; Ivčević 2002, str. 237-238.

42 Gregl 1994, str. 44, T. 1, 3.

34 Coulston 1991, pp. 101, 105, 106.

35 Coulston 1991, pp. 101-114; Dixon, Southern 1992, p. 61, P. 10; Southern, Dixon, 1996, p. 126, P. 19.

36 Ilkić 2003, p. 74, cat. no. 158; Ilkić 2007b, p. 36.

37 Šaban 1902, pp. 241-242.

38 Inv. no. 8358, 8358a, 16472 (Grave 1); inv. no. 14873, 14874, 16473 (Grave 2).

39 Gregl 1994, p. 44, P. 1. 1-6.

40 Gregl 1994, p. 44, P. 1. 1-3; Gregl 1997, pp. 14, 66, 71.

41 Košćević 1980, pp. 24-25; Bojović 1983, pp. 44-46; Ivčević 2002, pp. 237-238.

42 Gregl 1994, p. 44, P. 1, 3.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Tabla 1.

Plate 1.

- je ukras u obliku poliedra čiji krajevi završavaju rebrastim zadebljanjem. Veličina spone: 3,8 x 2,1 x 0,6 cm. Promjer karike: 2,1 cm. Posrebrana bronca sivkaste patine (T. I. 2).
3. Spona s korpusom u obliku slova S. Potječe s nepoznatog nalazišta u hrvatskom Podunavlju. Na jednome njezinom kraju je karika približno polukružnog presjeka. Spona je na završetcima ukrašena prikazom stilizirane zmijolike glave razjapljenih usta, čije donje čeljusti gotovo dodiruju tijelo polukružnog presjeka, pa korpus u osnovi ima oblik brojke 8. Tjeme je profilirano s dva poprečna trokutasta rebra. Po sredini tijela je ukras u obliku poliedra flankiranog rebrastim zadebljanjem. Veličina spone: 3,2 x 2,1 x 0,6 cm. Promjer karike: 1,9 cm. Bronca smeđe i zelene patine (T. I. 3).
 4. Spona s korpusom u obliku slova S. Otkrivena je na području Popovca u Baranji. Na završetcima tijela polukružnoga presjeka su ukrasi u obliku stilizirane zmijolike glave razjapljenih usta. Po sredini korpusa je profilirano proširenje, približno u obliku poliedra. Veličina: 2,2 x 1,2 x 0,5 cm. Bronca sa zelenkastom patinom (T. I. 4).
 5. Spona s korpusom u obliku slova S. Pronađena je na položaju Batković kod Bijeljine (Bosna i Hercegovina). Na jednome njezinom kraju nalazi se karika kružnog presjeka. Završetci tijela spone ukrašeni su u obliku stilizirane zmijolike glave razjapljenih usta. Iznad tjemena je nisko poprečno rebro. Na središtu korpusa je kuglasto zadebljanje. Veličina spone: 2,3 x 1,4 x 0,4 cm. Promjer karike: 1,5 cm. Bronca smeđe patine (T. I. 5).
 6. Spona s korpusom u obliku slova S. Nađena je u Sotinu (*Cornacum*), i to na obali Dunava pod nazivom Vrućak. Završetci korpusa ukrašeni su u obliku stilizirane zmijolike glave profiliranog tjemena. Po sredini razjapljenih usta je malo ispupčenje. Na središtu tijela polukružnog presjeka je zadebljanje u obliku poliedra. Veličina: 2,9 x 1,7 x 0,4 cm. Bronca sa smeđom patinom (T. I. 6).
 7. Fragmentirana spona s korpusom u obliku slova S iz okolice Šida (Srbija). Tijelo završava oštrim izdankom. Na prijelazu u vrat je rebrasto zadebljanje. Na središtu korpusa poligonalnog presjeka je ukras u obliku izduženog poliedra čiji krajevi završavaju rebrastim zadebljanjem. Veličina: 3,1 x 1,7 x 0,5 cm. Bronca tamne patine (T. I. 7).
 8. Spona s korpusom u obliku slova S. Pronađena je na području Podgrađa (*Asseria*) nedaleko od Benkovca. Na jednome njezinom kraju nalazi se karika kružnog presjeka. Na završetcima tijela približno kružnog presjeka nalazi se kuglasto zadebljanje, a na njegovu središtu je kružno rebro. Veličina spone: 2,3 x 1,2 x 0,5 cm. Promjer karike: 1,1 cm. Bronca s tamnom patinom (T. I. 8).
 9. Spona s korpusom u obliku slova S. Potječe s nepoznatog nalazišta u hrvatskom Podunavlju. Na jednom njezinom kraju je karika kružnog presjeka. Krajevi su joj rastavljeni. Završetci tijela spone su u obliku stožastih zadebljanja. Na središtu korpusa kružnog presjeka nalazi se dvodijelno zadebljanje, i to približno u obliku kocke čiji su bridovi ukrašeni urezima. Veličina spone: 2,6 x 1,3 x 0,5 cm. Promjer karike: 1,4 cm. Bronca zelene patine (T. I. 9).
- 2.7 x 9 cm. Bronze with dark patina (P. I. 1).
 2. S-shaped clasp from the Đakovo area. Ring with circular cross-section on one end. The ends of the clasp are decorated with serpentine heads with mouths open. The eyes are indicated by engraved lines. A moulded crest extends above the crown of the head. The body has a semi-circular cross-section with a polyhedral decoration in the middle ending in a rib-shaped thickening. Size of clasp: 3.8 x 2.1 x 0.6 cm. Diameter of ring: 2.1 cm. Silver-plated bronze with greyish patina (P. I. 2).
 3. S-shaped clasp. Found at an unidentified site in the Croatian Danubian region. Ring at one end with a roughly semi-circular cross-section. The ends of the clasp are decorated with stylized serpentine heads with gaping mouths; the lower jaws almost touch the body with semi-circular cross-section, so that it basically has a figure-eight shape. The crown of the head is moulded with two perpendicular triangular ribs. In the middle of the body there is a polyhedral decoration flanked by a rib-shaped thickening. Size of clasp: 3.2 x 2.1 x 0.6 cm. Diameter of ring: 1.9 cm. Bronze with brown and green patina (P. I. 3).
 4. S-shaped clasp. Discovered in the Popovac area in Baranja. The body has a semi-circular cross-section with decorations at the ends shaped like stylized serpentine heads with gaping mouths. Moulded thickening in middle of body, roughly polyhedral in shape. Size: 2.2 x 1.2 x 0.5 cm. Bronze with greenish patina (P. I. 4).
 5. S-shaped clasp. Discovered at the Batković site at Bijeljina (Bosnia-Herzegovina). Ring with circular cross-section at one end. Ends of the clasp decorated in the shape of stylized serpentine heads with gaping mouths. Low perpendicular rib above the crown of the head. Spherical thickening in the middle of the body. Size of clasp: 2.3 x 1.4 x 0.4 cm. Diameter of ring: 1.5 cm. Bronze with brown patina (P. I. 5).
 6. S-shaped clasp. Discovered in Sotin (*Cornacum*), on the banks of the Danube at a place called Vrućak. Ends decorated in the shape of stylized serpentine heads with moulded crown on head. Minor protrusion in the middle of the gaping mouth. Polyhedral thickening in the middle of the body, which has semi-circular cross-section. Size: 2.9 x 1.7 x 0.4 cm. Bronze with brown patina (P. I. 6).
 7. Fragmented S-shaped clasp from the surroundings of Šid (Serbia). Body ends in sharp extension. Rib-shaped thickening at transition to neck. Decoration in the middle of the body with polygonal cross-section shaped like extended polyhedrons ending in rib-shaped thickenings. Size: 3.1 x 1.7 x 0.5 cm. Bronze with dark patina (P. I. 7).
 8. S-shaped clasp. Discovered in the Podgrađe area (*Asseria*) not far from Benkovac. Ring with circular cross-section at one end. Spherical thickening at the ends of the body with roughly circular cross-section, and a circular rib in the middle. Size of clasps: 2.3 x 1.2 x 0.5 cm. Diameter of ring: 1.1 cm. Bronze with dark patina (P. I. 8).
 9. S-shaped clasp. Discovered at unidentified site in the Croatian Danubian region. Ring with circular cross-section at one end. Ends disconnected. Ends of clasp shaped like conical

10. Spona s korpusom u obliku slova S. Slučajno je otkrivena u Sotinu (*Cornacum*), iznad obale Dunava pod nazivom Vručak, i to u središnjem dijelu vinograda Branimira Majcana. Tijelo pravokutnog presjeka je na završecima suženo i ukrašeno dvodijelnim kružnim izdancima. Sličan ukras nalazi se i na središtu korpusa. Veličina: 2,8 x 1,5 x 0,4 cm. Srebro ili posrebrena bronca (T. I. 10).

thickenings. The body has a circular cross-section, with two-part thickening in the middle, roughly cube-shaped with edges decorated with incisions. Size of clasp: 2.6 x 1.3 x 0.5 cm. Diameter of ring: 1.4 cm. Bronze with green patina (P. I. 9).

10. S-shaped clasp. Discovered by chance in Sotin (*Cornacum*), above the banks of the Danube at a place called Vručak, in the middle of a vineyard owned by Branimir Majcan. The body has a rectangular cross-section and narrows at the ends, which are decorated with two-part circular extensions. Similar to the decoration in the middle of the body. Size: 2.8 x 1.5 x 0.4 cm. Silver, or silver-plated bronze (P. I. 10).

Kratice / AbbreviationsHAZU - Hrvatska akademija
znanosti i umjetnostiRFFZd - Radovi Filozofskog
fakulteta u ZadruVAHD - Vjesnik za arheologiju i
historiju dalmatinskuVAPD - Vjesnik za arheologiju i
povijest dalmatinskuVHAD - Vjesnik Hrvatskoga
arheološkoga društva**Literatura / References**Bojović 1983
D. Bojović, *Rimske fibule*
Singidunuma, Beograd 1983.Burić 1996
T. Burić, *Bribir u srednjem vijeku*,
Split 1996.Buškariol 1990
F. Buškariol, *S-spone u*
Arheološkom muzeju u Splitu,
VAHD 83, Split 1990, 21-28.Coulston 1991
J. C. N. Coulston, *The "draco"*
standard, *Journal of Roman*
Military Equipment Studies 2,
Oxford 1991, 101-114.Dixon, Southern 1992
K. R. Dixon, P. Southern, *The*
Roman Cavalry, London 1992.Fiala 1896
F. Fiala, *Prähistorischer Grabfund*
in Drvar, *Wissenschaftliche*
Millheilungen aus Bosnien und
der Hercegovina 4, Wien 1896,
170-172.Gregl 1994
Z. Gregl, *Nekropole ranocarskog*
razdoblja u hrvatskom dijelu provincije
Gornje Panonije, neobjavljena
disertacija, Zagreb 1994.Gregl 1997
Z. Gregl, *Rimske nekropole*
sjeverne Hrvatske, Zagreb 1997.Ilkić 1991
M. Ilkić, *Sotinski arheološko*
blago, *Glasnik, hrvatski politički*
tjednik, broj 78, Zagreb, 25.
listopada 1991, 45.Ilkić 2003
M. Ilkić, *Cornacum - sotinski*
prostor i njegovo mjesto u
organizaciji južnog dijela
provincije Panonije, neobjavljena
disertacija, Zadar 2003.Ilkić 2006
M. Ilkić, *Antičke plombe iz Sotina*
(Cornacum), *Radovi Zavoda*
za povijesne znanosti HAZU u
Zadru 48, Zagreb-Zadar 2006,
57-80.Ilkić 2007a
M. Ilkić, *Nalazi seobe naroda i*
ranog srednjeg vijeka iz Sotina,
Prilozi Instituta za arheologiju
u Zagrebu 24, Zagreb 2007,
277-288.Ilkić 2007b
M. Ilkić, *Arheološki tragovi*
turnirskih igara rimske
vojne posade u Kornakumu,
Međunarodno arheološko
savjetovanje "Otium - Razbibriga
od prapovijesti do ranog
srednjeg vijeka", *Program i sažeci*
priopćenja, Pula 2007, 36, 86-87.Ilkić 2008
M. Ilkić, *Rimski Kornakum*
u svjetlu numizmatičkih
nalaza, *Zbornik radova* 5.
međunarodnog numizmatičkog
kongresa u Hrvatskoj, Villa
Angiolina, Opatija, 17.-19. rujna
2007, Opatija 2008, 55-75.Ivčević 2002
S. Ivčević, *Fibule, u: Longae*
Salonae I, Split 2002, 229-273.Jovanović 1978
A. Jovanović, *Nakit u rimskoj*
Dardaniji, Beograd 1978.Koščević 1980
R. Koščević, *Antičke fibule s*
područja Siska, Zagreb 1980.Koščević 2008
R. Koščević, *Metalni i koštani*
nalazi, u: Arheološka zbirka
Franjevačkog samostana u Sinju,
Sinj 2008, 229-280.Librenjak, Čerina 2005
A. Librenjak, D. Čerina,
Preliminarno izvješće o zaštitnim
arheološkim istraživanjima na
tvrđavi Grad u Sinju 1998. i 1999.
godine, VAPD 98, Split 2005,
271-282.Milošević 2005
A. Milošević, *Arheološki izvori za*
srednjovjekovnu povijest Cetine,
neobjavljena disertacija, Zadar
2005.Milovanović 1986
D. Milovanović, *Umetnička*
obrada neplemenitih metala na
tlu Srbije, Beograd 1986.Mrkobrad 1980
D. Mrkobrad, *Arheološki nalazi*
seobe naroda u Jugoslaviji,
Beograd 1980.Salin 1904
B. Salin, *Die altgermanische*
Thierornamentik, Berlin 1904.Southern, Dixon 1996
P. Southern, K. R. Dixon, *The late*
Roman army, London 1996.Szirmai 2002
K. Szirmai, *Római kori fémlétek*
az alberfalvi vicusból. Az 1994.
és az 1996. évi ásatás, Budapest
régiségei XXXV, 1, Budapest
2002, 303-342.Šaban 1902
F. Šaban, *Izvjestaji muzejskih*
povjerenika i prijatelja, VHAD n. s.,
sv. VI, Zagreb 1902, 241-242.Uglešić 1994
A. Uglešić, *Nalazi seobe naroda iz*
zbirke Mate Ilkića, RFFZd 33(20),
(1993-1994), Zadar 1994, 145-
152.Višić-Ljubić 1994
E. Višić-Ljubić, *Pojasne kopče i*
okovi, u: Salona Christiana, Split
1994, 227-238.